

Kereszténység és unitarizmus.

A keresztény¹ szó a történelem folyamán sokféle jelentéssel és tartalomban fordult elő. Némelykor szélesedett, kimélyült és egyetemes jelleget öltött, máskor szűkült és felekezeti korlátok közé szorult. A kereszténység elvi alapja Jézusnál és Jézusban keresendő. Ő magát a szót nem használta, de ő az eredeti forrás, amelyből eszméi, igazságai folynak. Ő a „fundamentum“, amelyre a kereszténységnek épülnie kell. Amit ő tanított, az minden kereszténység, amit ő nem tanított, származott legyen bár Péter vagy Pál apostoltól, mégsem tartozik a kereszténység lényegéhez. Az a kérdés, hogy Jézus határozottan körülírta-e a kereszténység fogalmi körét? Megállapította-e, hogy mi az ő követésének a feltétele? Kik igazi követői? Azt tudjuk az evangéliumokból, hogy tanítványai megválasztásában nem külső szempontok vezérelték. Elhívta Pétert a halászháló mellől és Mátét a vámszedő asztal mellől. Erkölcsei oldalát vizsgálta azoknak, akiket maga mellé vett. Amikor a legfőbb parancsolatról kérdezték meg, akkor azt mondta: „Szeressed az Urat, a te Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és minden erődből, szeressed felebarátodat, mint tenmagadat“. Amikor pedig tanítványait utjukra bocsátotta, akkor azt mondta: „Arról ismeri meg mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretni fogjátok.“ Ján. 13. r. 35. v. „Aki a szeretetben marad, az az Istenben marad és az Isten ő benne.“ ... Sőt Pál apostol, aki a közgondolkodást egészen más térre irányította, s aki a jézusi igazságokat idegen elemekkel vegyítve teológiai alakba öntötte, kénytelen elismerni a jézusi kereszténység-

¹ Maga a szó christianus latin szótól származik s krisztusit jelent. A magyarban két alakja van u. m. keresztyén és keresztény. Téves az a felfogás, amely egyiket, vagy a másikat a kereszttel hozza kapcsolatba. Különb a szó eredetére l. Ker. Magv. IV. 279. l.

nek erkölcsi fölényét, amikor azt mondja: „Megmarad a hit, a remény és a szeretet, de ezek között legnagyobb a szeretet.“ I. Kor. 13. r. 13. v. Törvény, tudomány, prófétálás, nyelveken szólás, önfeláldozás a szeretet által lesz értékes. E nélkül semmi az ember, mert a szeretetet semmi sem pótolhatja.

Mégis Jézus örök szép igazságai közül egyről sem feledkezett meg annyiszor a kereszténység, mint éppen erről a legnagyobb parancsolatról. Az az elvi alap, amelyre Jézus építeni akarta a az istenországot, a gyakorlati életben elhomályosult s földi és világi érdekek kiszorították központi helyéről. A szép eszmény a valóságban elveszítette színét és jelentőségét. Az a lelki ország, melyben Jézus szerint nincs különbség zsidó és pogány között, mert mindnyájan egy közös Atyának a gyermekei, a mindennapi életben testvér-harcok szinterévé lett, ahol a jézusi szeretet boldogítása helyett, gonosz indulatok uralkodtak. A szeretetnek egybefogó kapcsa helyett, ember és ember között áthidalhatatlan mélységek keletkeztek.

Már az evangéliumi tudósítások egy részében egészen más képet találunk a Názáreti Jézusról, mint a szinoptikus evangéliumokban. A született, növekedett, csalódott és tragikus körülmények között elbukott próféta helyett találunk egy mithoszokkal és legendákkal felékesített emberfeletti lényt, aki ördögöket tűz, halottakat támaszt fel, száraz lábbal jár a tengeren, s olyan csodákat tesz, amelyek láttára álmélkodik a sokaság. Így Jézusnak a szeretetről, lelki jóságról, szivtisztaságról, alázatosságról szóló elragadó tanításai helyett, mindinkább az ő személye lép előtérbe. A ragaszkodás és tisztelet, mellyel iránta viseltettek, kiemelte az emberi sorsból s isteni tulajdonságokkal ruházta fel. Ő, aki a legtisztább vallási és erkölcsi igazságoknak a hirdetője volt, misztikus homályba burkolva, a hit tárgyává lett. Tanításai helyett személye lépett előtérbe. A negyedik evangélium írója a Plátói filozófia hatása alatt reá alkalmazza az ítetant. Őt úgy állítja be, mint istenfiát, aki kezdetben volt. A Jelenések könyvének az írója pedig, bár még embernek tartja, de különböző isteni tulajdonságokkal ruházza fel. Most már nem az volt a kérdés, hogy ki gyakorolja és ki éli a jézusi szeretet-parancsolatokat, hanem az, hogy ki hiszi Jézusnak emberfeletti nagyságát.

Pál apostollal új fejezet kezdődik a Jézus személyét illetően. Ő a hellén befolyás alatt álló rabbinusi iskolában szerezte ismer-

reteit, s ezt az irányt vitte be Jézus tanításaiba. Nála már az evangéliumi egyszerű elvek tudományos alakot öltenek és teológiává lesznek. Ennek a teológiának központi igazsága a „Krisztusban való hit.“ Ez a Krisztus „minden teremtmény első szülötte.“ A második Ádám. Még ugyan nem Isten, de *égi ember*, eszményi alak, akit „nem test szerint ismerünk.“ II. kor. 5. r. 16 v. A Pál tudományos készültsége, a kereszténység terjesztése körül szerzett elévülhetetlen érdemei akkora lendületet adtak a krisztologia fejlődésének, hogy mellette háttérbe szorultak a kereszténység ősi erkölcsi elemei. Csak azokat tekintették Jézus igazi követőinek, akik Jézus messiasságát elfogadták s hitték, hogy ő a Krisztus. Ezeket a Krisztusban hívőket nevezték legelőször Antiokhiában, krisztusiaknak (*christianus*) vagy keresztényeknek.¹ Így ez a név két részre osztotta a Jézust követőket. Egyik oldalon voltak azok, akik a kereszténység gyakorlati oldalára fektették a fősúlyt, a jézusi igazságok és parancsolatok követésében keresték a Mesterhez való hűségüket, s magukat hiveknek, szenteknek és tanítványoknak nevezték. A másik oldalon voltak azok, akik az elméletet tartva fontosabbnak, Jézusban a Krisztust látták s akitet a római hatalom gunyból Krisztusban hívőknek nevezett.

Pál apostolnak idegen elemekkel vegyített teológiája nehéz kérdés elé állította a kereszténységet. Minél inkább emelkedett Jézus a közhitben az istenség magaslata felé, annál inkább növekedett az aggodalom az ősi alapon álló keresztények lelkében amiatt, hogy vajjon ez az út nem vezet-e vissza a pogányság sok istenhitéhez? A monotheizmus tisztaságát féltő eme keresztények mind hangosabban tiltakoztak az ellen, hogy az Atya mellé egy második isten állíttassék s hogy ez a második isten éppen Jézus legyen. Az a Jézus, aki teljesen emberi életet élt, aki teljes alázattal ismerte be, hogy mindent az Atyától kapott, aki az egy Istenen kívül más istenről semmit sem tanított. A keresztény teológiának és a közfelfogásnak emez ellentéte hangos tiltakozásban jutott kifejezésre azok részéről, akik a monotheizmust féltették. Az ebjonitákról és a nazarénusokról nem is szólva, a monarkianusok voltak azok, akik súlyos veszedelmet láttak az új irányzat terjedésében. A II. és III. század emez unitáriusai sokkal többen voltak,

¹ V. ö. Simén Domokos: A szentháromság eredetének és kifejlődésének története. Pest 1872. 126—131 l.

mint amennyiről eddigi történetírásunk megemlékezik. Élükön Szamoszátai Pállal, Antiochia nagy tekintélyű püspökével, ama kor jeles tudósai, Palesztina, Kis-Ázsia és a római birodalom számos egyházközségei hitték és hirdették, hogy csak egy az Isten. Amikor azután a Szamoszátai Pál elhallgattatására egyesült püspöki tanács őt kitagadta, ez eljárása megokolására nem tartotta elégségesnek hitbéli felfogását, hanem emellett kiközösítő köriratában egyéni életét minden kigondolható módon beszennyezni igyekezett.

Hogy a Szamoszátai Pál elhallgattatásával az istenegység kovásza nem szűnt meg tovább működni, annak erős bizonyítéka az a hatalmas mozgalom, melyet *áridnizmus* néven ismer a történelem. Ennek a mozgalomnak nagy tudású vezére, a szabadszellemtű antiokhiai iskola jeles növendéke Árius. Ez a kiváló presbiter az istenegység tanára nézve veszedelmesnek tartotta az alexandriai iskolának allegorikus Bibliamagyarázatát és homályos miszticizmusát, amelynek árnyékában könnyen elveszhetett az istenegység ősi hite. Ezért bizva az evangélium tanításaiban, a hagyományban és a korábbi egyházi írókban bátran, felvette a harcot Sándor püspökkel, aki a fiu istenségét az eddiginél még nagyobb mértékben kiemelte és hirdette. A két ellentétes felfogás összeütközéséből akkora vihar keletkezett, hogy Konstantin császár az egyház és birodalom békéjét veszélyeztetve látta általa. Ezért Niceába 325-ben zsinatot hivatott, ahol császári parancsra Áriussal szemben kimondták, hogy a fiu egy lényegű az Atyával. Nemcsak ez új dogmában vett fel a kereszténység olyan elemeket, amelyek homlokegyenest ellenkeztek Jézus tanításaival, hanem szervezetében, istentiszteletében annyira alkalmazkodott a kor szelleméhez s földi érdekeihez, hogy az evangéliummal való minden kapcsolatát elveszítette. A 381-iki konstantinápolyi zsinat, a szentlélek istenségének a kimondásával betetőzte a szentháromság dogmáját. Ezt a dogmát a kereszténység központi igazságává tette, s ennek elfogadásában látta a hivek keresztényi jellegét. Theodosius császár szerint, aki ezt a hitvallást el nem fogadja, az nem keresztény, hanem eretnek. Nagy igazság van abban a megjegyzésben, hogy a világ kereszténnyé, de a kereszténység pogánnyá lett. A szeretet és a testvériség evangéliuma elnémult s helyette a hitviták zaja zavarta a lelkek békéjét. Nem az volt keresztény, aki a jézusi életet élte, hanem az, aki a hitvitákban több ügyességet tanusított. Nem azt nézték, hogy mit tanít a Biblia, hanem azt, hogy mit állapítottak meg a zsinatok.

A földi érdekek szolgálatába álló egyház magát egyetemesnek (katholikus) és egyedül üdvözítőnek nevezte. Azonban a címébe foglalt egyetemességet soha sem érthette el s Jézus követői között állandóan milliók voltak, akik az egyházon kívül keresték üdvösségüket. Az áriánizmus utóhullámaikat nem is említve, amelyek több száz éven át éreztették hatásukat, kelet és nyugati keresztényei egymástól eltérő irányok szolgálatába állottak s hitük, alkotmányuk és istentiszteletük tekintetében másképpen szervezkedtek. Az egyik a görög, a másik a latin szellem légkörébe került, amelyek anynyira rájuk nyomták bélyegüket, hogy emellett az evangéliumi alap még jobban elhomályosult.

Harnack az újabb kor legtisztább látású keresztény történetírója „A kereszténység lényege“¹ c. pompás könyvében beható vizsgálat tárgyává teszi azt a kérdést, hogy az evangélium, ami a kereszténység magva és lényege, minő helyet foglal el és mennyiben érvényesül a különböző keresztény egyházakban? A görög egyházra nézve megállapítja, hogy az apostoli kor lelkesültsége lassankint elpárolgott belőle s a görög szellem befolyása következtében idegen alakot öltött. A művészi formák előtérbe nyomulásával a lényeg eltűnt s a külsőségek foglalták el a főhelyet. A logosz-tan elfogadása és a Mesiással való azonosítása az evangélium egyszerűségétől a figyelmet elvonta, s a keresztény vallást bölcseletté változtatta. Az alakban és tartalomban így átalakult egyházban, bár maradt valami kis töredék az evangéliumból, de a keresztény jelleg nagy részét levetkőzte magáról. Érdekes történelmi fejtegetés után ilyen következtetésre jut: „Ennek a hivatalos egyháznak az ő papjaival és kultuszával; mindenféle edényeivel, öltönyeivel, szentjeivel, képeivel és amulettjeivel, böjtölési rendszabályaival és ünnepeivel Krisztus vallásához semmi köze. Mindez ókori vallás, amelyet hozzáillesztettek az evangélium egy néhány fogalmához vagy helyesebben: ez az ókori vallás, amely felszívta az evangéliumot“.² Benne több a hellén, mint a keresztény elem. Külső megjelenésében folytatása a görög vallástörténetnek.³

Amint a görög egyházat a görög, úgy a római egyházat a

¹ Harnack Adolf: »A kereszténység lényege«. Ford. Rác Lajos 1906.

² I. m. 162. l.

³ I. m. 150. l.

latin szellem uralta és uralja. Ez nem evangéliumi alapon álló közösség, hanem „jogi“ intézmény, mely a római birodalom hagyományát vette át, s annak mintegy a folytatása. A római birodalom hatása nyilvánul meg a pápai hatalomtól kezdve, a különböző jogszabályokon keresztül egészen az utolsó papi öltözetig. Ez az egyház inkább uralkodik, minthogy az evangéliumot hirdesse. Itt nem az evangélium szerint való élet az igaz élet, hanem az, amely az egyház szolgálatában áldozza fel magát. A legelső keresztényi erény az engedelmesség. Az egyház az istenországának megvalósulása. Törvényeinek fegyverrel is érvényt kell szerezni.

Mi maradt meg ebben az egyházban az evangéliumból? Harnack a kérdésre azt feleli, hogy a külső egyház az evangéliummal minden összefüggését elveszítette. „A vallás idegen irányba tévedt, s inkább a római világbirodalom történetébe, mint az evangélium történetébe sorozható.“ Jézus nevében alapított földi birodalom és uralkodás ellenkezik az ő tanításaival, aki azt mondta: „Az én országom nem e világból való.“ „Jézus azt kívánja, hogy szolgálói ne uralkodjanak, hanem szolgáljanak, ezek a papok pedig kormányozzák a világot; Jézus kivezeti tanítványait a politikai és ceremóniális vallásból s mindenkit Isten orcája elé állít, itt ellenben szétszakíthatatlan kötelékekkel fűzik az embert egy földi intézményhez és kötelessége engedelmeskedni, csak azután közeledhetik Istenhez.“ Mig az őskeresztények egykor vértüket ontották, hogy megszabaduljanak a Caesártól és a politikai vallástól, addig ma lelküket rendelik alá a római pápa-király hatalmi parancsainak.¹

Az evangélium és a keresztény egyházak között felmerült eme kiálló ellentétek indítottak sokakat, hogy a keresztény névnek új tartalmat adjanak. Ezért egyfelől a külső formák, másfelől a hatalmi törekvések helyett keresték azt a csillagot, amely Jézushoz vezet. Az emberi intézmények parancsszava helyett hallgattak a lelkiismeretben és az evangéliumban megnyilatkozó isteni hangra. Ez a törekvés jellemzi a Vald, Wiklif és Husz János reformatori törekvéseit, akik az evangélium szerint való élet által akartak új szint és tartalmat adni a keresztény névnek. Ez a törekvés indította a szerzetességet arra, hogy a lemondás és testsanyargatás által érje el azt a magasabb erkölcsiséget, amelyet a világi ala-

¹ I. m. 175—176 l.

pokra épített egyházakban — hitük szerint — el nem érhetek. Ez a törekvés jellemzi azoknak a vértanuknak az életét és munkásságát, akikre az eretnenség bélyegét sütötték azért, mert inkább akartak Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek.

Kik közelítették meg inkább a keresztényi eszményt? Azok-e, akik egy idegen világnak behódolva, a külső forma szépségében keresték a vallás lényegét, vagy azok, akik „lélekben és igazságban“ imádták az Istent? Azok-e, akik kezükben a hatalom fegyverével elnémitották az igazságot éhezők és szomjuhozók ajakán a szót, vagy azok, akik önmehtagadással felvették a Jézus keresztjét? Azok-e, akik a világi jólét és gazdagság külső javaival eltelve, megfeledkeztek a lélek üdvösségéről, vagy azok, akik minden testi javakról lemondottak, hogy a lelket megmenthessék? Aki csak némileg bepillantott az evangélium szellemébe, az előtt könnyű e kérdésekre a felelet.

A reformáció nagy feladatra vállalkozott, amikor az egyháznak évezredes babiloni falait akarta ledöntögetni; amidőn hatalmi eszközökkel biztosított hagyományok kiküszöbölését tette feladatává. Tiltakozott a hierarchiai rendszer, a külső tekintélyek, a ceremonális istentisztelet, a szentségek száma és misztikus hatása s a kettős erkölcsiség ellen. Ezek helyett más utakat keresett a keresztényi eszmény megvalósítására s más módon akarta a keresztényi nevet kiérdemelni és megvalósítani. Az evangélium lobogója alatt indult a merész és elszánt küzdelembe s célja az volt, hogy nem az evangéliumot alkalmazza az élet külső viszonyaihoz, hanem az életet emelje fel az evangéliumi magaslatokra. Ezért hangsúlyozta a külső jó cselekedetek helyett a hitet, mint az üdvösség egyetlen biztosítékát. A felekezeti kizárólagossággal szemben pedig az evangélium alapján álló lelki közösség gondolatát.

Azonban minél nagyobb feladatra vállalkozott s minél eszményibb célt tűzött maga elébe: annál inkább kellett tapasztalnia, hogy csak fokozatos haladással közeledhetik céljához, hogy a fejlődés törvénye merész ugrásokat nem ismer. Akárhányszor a forradalmi lázban égők ellen éppen azok léptek fel mérséklőleg, akik a célt a legtisztábban látták, de amellet a lelki élet törvényeiről sem feledkeztek meg. Ez a fokozatos haladás mutatkozik a reformáció két első hajtásában: a lutheri és kálvini irányzatban. Mind a kettő egy-egy merész lépés a külső hagyományokon felépülő kath. egyháztól az evangéliumi igazságok felé. De a kettő

között tátongó úrt egyszerre át nem léphették. Miként hajdan a nagy népvezér, Mózes, népét sok küzdelem és hősiesség árán elvezette az ígértföldre, de maga oda be nem mehetett: úgy az első reformátorok merész és áldásos munka után gyönyörködhetnek az Evangélium minden szépségében, de a Pál apostol teológiájánál megállottak. Hirdették a hit és lelkiismereti szabadságot, de a zsinati határozatok tekintélyével nem tudtak megbirkózni.

Az unitárius reformáció, mely a kereszténység első három századában az evangélium tisztaságáért küzdött, s amely azóta is a maga kisebbségi sorsában hiven kitartott eredeti eszményei mellett, melyekért annyit türt és szenvedett: most új lélekzethez jutott. Nem járt töretlen uton. Az egyházi babilon falai már jó részben romokban heverték. Még csak egy lépés volt hátra, hogy a szentek szentjébe lépjen az Evangéliumért sóvárgó lélek, hogy ott megtalálja a keresztény vallásnak azt a lényegét, amelytől oly hosszú időn át mesterséges akadályok távoltartották. Ezt a lépést tette meg Szervét, Szocinus és Dávid Ferenc vezetésével az unitárius reformáció, amely az evangéliumokban a tisztán jézusi szellemet kereste. Nemcsak a zsinati határozatok és a hitvallások bilincseit rázta le a lelkekről, hanem az evangéliumokat is megtisztítani igyekezett azoktól az idegen elemektől, amelyek Jézus eredeti tanításait meghomályosították.¹ Külömbiséget tett az evangéliumok Jézusa és Krisztusa között. A keresztény vallás lényegét nem az üres elméletekben, hanem az egy Istenben való hitben és az ember erkölcsi cselekedeteiben látja. Megadja Istennek, ami az Istené, de az embert is megtartani igyekszik emberi méltóságának a magaslatán. Az a szép és dicsőséges történelem, amelyet az unitárizmus megélt, az a nagy érdeklődés, amely az újabb kor szellemi irányainak a hatására a világ minden részében az unitárizmus iránt mutatkozik, azt mutatja, hogy ez a vallás nem eretnek vallás, hanem a kereszténységnek legtermészetesebb hajtása, amely a kereszténység lényegét minden hozzáadás nélkül vallja és hirdeti. E vallás igazi hívei a Názáreti Jézus követői, kik az ő eredeti tanításainak megélésében remélik megvalósítani istenországát.

Ebből a rövid történelmi áttekintésből látható, hogy a kereszt-

¹ L. Gálfi Lőrinc: »Keresztények-e az unitáriusok?« Unitárius Teológiai Akadémiai Értekezések. 18. 1.

tény nevet a különböző korok és különböző irányzatok különféleképpen fogták fel és másképpen látták a keresztényi eszményt. Sőt ugyanazon egyház kebelében is akárhányszor eltérő nézetek és felfogások állottak szemben egymással. Már a bibliai tudósítások különbséget tesznek keresztény és keresztény között. A keleti és nyugati egyház eltérő úton igyekszik megvalósítani a keresztény eszményt. Az igazhívő és az eretnek más tartalmat ad a szónak. A szerzetes és világi ember nem egyezik meg a keresztényi élet gyakorlásában. A katolikus és a protestáns felfogása szerint egészen másképpen lehet és kell betölteni a keresztényi eszményt. Más az evangélium és más a hitvallások kereszténysége. Most a hitben, majd a szeretetben, itt az elméletben, ott a gyakorlatban, egyik helyen a test kinzásában, másik helyen az engedelmességben, egyfelől a hatalomban, háboruban, a gazdagságban, másfelől a lemondásban, a szegénységben és békeességben gondolják a leghívebben szolgálni az Urat. Kik hát az igazi keresztények? Ezt a jelzőt senki sem sajátíthatja ki kizárólag magának. Istenországáról senki sem mondhatja, hogy itt vagy amott van. Mert az Jézus szavai szerint „tibennetek van.” Nem külső keretek, nem egyes felekezetekhez, társaságokhoz vagy csoportokhoz való tartozás határozza meg a keresztény jelleget. Ez nem csupán történelmi, hanem értékfogalom. Ez lelki magassalatot, belső javakat, erkölcsi értékeket, jézusi igazságok követését jelenti. Aki ezekkel bír, az legyen bár kitagadott eretnek, mégis keresztény; aki ezekkel nem bír, az legyen bár püspök vagy pápa, még sem keresztény. Amint a lelki javaimat senki sem veheti el, úgy a keresztény jelleget senki sem tagadhatja meg tőlem. Erről csak én magam mondhatok le. Nem mindenki, aki mondja Uram! Uram! megyen be a mennyek országába. Nem mindenki keresztény, aki e névvel dicsekszik, azonban sokan vannak, akiktől e címet magtagadják, de azért igazi keresztények. Az unitarizmus utmutatás az igazi keresztény élethez, s akik az általa megjelölt utakon járnak, azok — bármit mondjon a világ — jó keresztények, s minél jobb unitárius valaki, annál inkább megközelíti a kereszténység erkölcsi és vallási eszményeit.

Vári Albert.

Az akarat szabadságáról.

Két nagyértékű tanulmányt akarok a következőkben ismertetni, melyek a szabad akarat régi és soha vitatott kérdését a mai fizikai világkép középponti jelentőségű alapkérdése, az októrvény új megfogalmazása alapján próbálják megvilágítani és e keretben a megfejtésnek új lehetőségeket, új utakat nyitni. Azonban szükségesnek tartom a kérdés körül való általános tájékozódás megkönnyítése céljából bevezetesként egy egészen rövid történelmi áttekintést nyújtani és megismertetni azokat a lényeges változásokat, melyeken az új fizikai világkép kialakulása közben az októrvény régi megfogalmazása átment.

Az akarat szabadságának, vagy kööttségének kérdése egyike az élet és tudomány legfontosabb, legmélyebb és legnehezebb ethikai kérdéseinek.¹ A kérdés veleje olyan régi, mint maga az emberi élet. Áttekinthetetlen nagy irodalma van. Hisz az emberiség legnagyobb gondolkozói foglalkoztak vele a legrégebb időkől kezdve napjainkig anélkül, hogy általánosan megnyugtató megoldásra juttatták volna. Du Boys Reymond a hét világrejtély egyikének mondja, Ritschl teológiai mesterkérdésnek, Schopenhauer az egész filozófia főtengelyének, Mach világnézetünk próbakövének, Liebmann mély miszteriumnak, Leibnitz grande questionnak, Pauer a problémák problémájának. A kérdésnek nemcsak elvi jelentősége, hanem gyakorlati kihatása is nagy, mely érdekli a filozófusokat, a teológusokat, jogászokat és szociológusokat. Gyakorlati jelentősége abból is látszik, hogy döntő hatással volt és van ma is egész korszakok és nemzedékek életirányára és vallásos, erkölcsi világnézetére. A kérdés újkori kutatói a legkülönbözőbb tudományokhoz fordultak segítségért: a pszichológiához, fiziológiához, filozófiához, mivel a kérdés a kauzálitás törvényét s az ismeretelmélet körét is érinti, azután a fizikához, mivel az új fizikai világkép a kauzálitás törvényét a régi mechanikai világkép megfogal-

¹ Szlávik. Az akarat kérdésének történetirodalmából. Athenaeum 1904. 1905. évf.